

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Malgoverno of Good Lordship? Over het falen van de staat in de late middeleeuwen

Hoppenbrouwers, P.C.M.

Citation

Hoppenbrouwers, P. C. M. (2008). *Malgoverno of Good Lordship? Over het falen van de staat in de late middeleeuwen*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19621>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19621>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Peter Hoppenbrouwers

Malgoverno of Good Lordship?
Over het falen van de staat in
de late middeleeuwen

Universiteit Leiden

Malgoverno of Good Lordship?
Over het falen van de staat in de late middeleeuwen

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Peter Hoppenbrouwers

Bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar op het gebied van de
Geschiedenis van de Middeleeuwen
aan de Universiteit Leiden
op dinsdag 9 december 2008

Universiteit Leiden

Mijnheer de rector magnificus, mijnheer de decaan, zeer geachte toehoorders,

In het voorjaar van 1339 voltooide Ambrogio Lorenzetti zijn beroemde fresco's over 'het goede en slechte bestuur' in de Sala dei Nove op de eerste verdieping van het Palazzo Comunale van Siena. Met de pagina's die inmiddels over dit magnifieke kunstwerk zijn volgeschreven zou gemakkelijk een handvol bachelorstudies kunnen worden gevuld. Toch lijkt het aantal interpretaties, en gelukkig maar, onuitputtelijk. In het richtinggevend tijdschrift *Annales-Histoire, Sciences Sociales* van 2005 werden maar liefst 62 pagina's beschikbaar gesteld aan de Franse kunsthistoricus Patrick Boucheron om nog weer eens nieuw licht te werpen op de Sienese muurschilderingen.¹ Het zou te ver voeren om Boucheron's uitgebalanceerde argumentatie in extenso te bespreken, en gemakshalve ga ik helemaal voorbij aan zijn opstelling in de zogeheten Skinner-Rubinstein controverse, die draait om de vraag, of het onmiskenbare ideologische *statement* dat de fresco's maken nu eerder is ontleend aan de politieke filosofie van Aristoteles dan wel aan die van Cicero en Sallustius.²

De fresco's bieden namelijk méér dan ideologie. Ze verwijzen ook direct naar de concrete werkelijkheid. Zo zinspeelt de 'Allegorie van het Goede Bestuur' op het politieke kwartet Siena-republikeins-Welfisch-pro-paus; het 'Slechte Bestuur' op Siena's kwade tegenpool Pisa, dat ghibellijns en pro-keizerlijk was en waar regelmatig naar de macht werd gegrepen door een *signore*, zeg maar dictator. Daarnaast vormen de allegorieën als het ware een *Selbstaussage* - een door het stadsbestuur afgegeven testimonium over positie en functioneren van de Sienese stadstaat aan het begin van de veertiende eeuw. Andermaal gaat het hier om een min of meer verhulde boodschap die je moet willen zien achter de allegorie en volgens mij luidt die boodschap ongeveer als volgt: wij, stadsbestuurders van Siena, zijn heel wel in staat om *law and order* binnen onze staat te garanderen omdat wij misdrijven

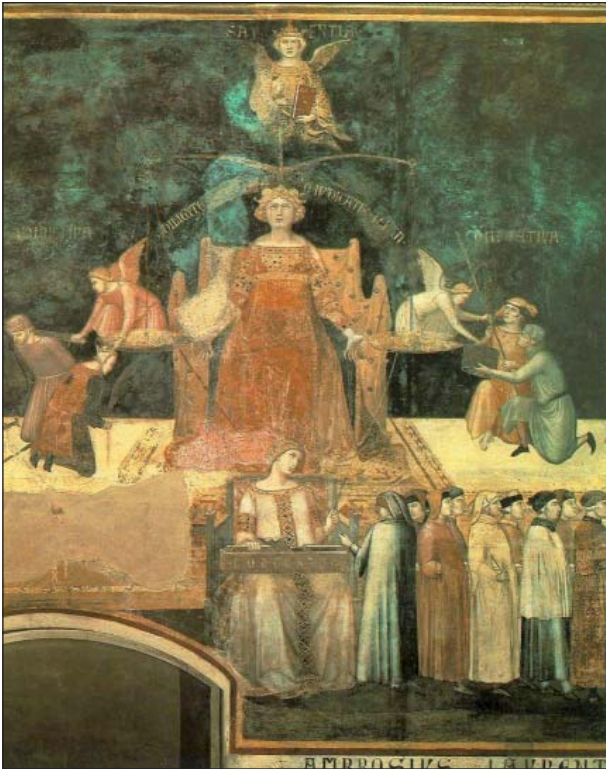
effectief berechten, eventueel met harde hand. Aan de andere kant maken wij ons ook zorgen, want onze 'rechtsstaat' wordt nog steeds van binnenuit bedreigd door politieke verdeeldheid die gemakkelijk kan ontwaarden in geweld en uiteindelijk kan leiden tot een tyrannie bewind, waarin niet het algemeen belang voorop staat maar eigenbelang wordt nagejaagd.

Deze boodschap geeft de voorstellingen in de Sala dei Nove een apotropéische boventoon en een gewelddadige ondertoon. Door het Goede Bestuur meer ruimte en meer detail te geven dan het Slechte Bestuur wordt het laatste als het ware bezworen. Maar beide allegorieën zitten vol met geweld. Uiteraard beheerst geweld de 'Allegorie van het Slechte Bestuur'. De centrale figuur is een als duivel uitgedoste 'tiran' wiens hoofd wordt omkransd door de drie kapitale ondeugden hoogmoed (*Superbia*), hebzucht (*Avaritia*) en verwaandheid (*Vanagloria*). Naast hem zitten Wreedheid, Verraad, List&bedrog, Woede, Tweedracht en Oorlog. Onmiskenbaar verwijst al dit kwaad ook direct naar de situatie in Siena zelf - het meest duidelijk is dat in de allegorie van *Divisio*, de tweedracht, die net als de centrale figuur in de voorstelling van het Goede Bestuur gekleed is in de kleuren van de stad. En terwijl in de allegorie van het Goede Bestuur de figuur van *Concordia* ('de Eendracht') is voorzien van een schaaft

3

Figuur 1, Siena, Palazzo Comunale, Sala dei Nove. Ambrogio Lorenzetti, *Allegorie van het Goede Bestuur* (links) en *zijn weldadige effecten* (rechts)(1339).

Figuur 2, Siena, Palazzo Comunale, Sala dei Nove. Ambrogio Lorenzetti, *Allegorie van het Goede Bestuur*; detail: *Iustitia Distributiva* (links) en *Comutativa* (rechts) (1339).

waarmee zij alles gladstrijkt is als pendant in de allegorie van het Slechte Bestuur de figuur van *Divisio* voorzien van een zaag waarmee zij zichzelf in de pols snijdt als om te waarschuwen dat tweedracht in het openbaar bestuur suïcidaal is voor een samenleving.

Maar ook de 'Allegorie van het Goede Bestuur' toont meer dan alleen sociale harmonie en vrede. Die kunnen namelijk slechts verzekerd worden, en blijven, als de staat - het stadsbestuur - bereid is om waar nodig spijkerhard geweld te gebruiken, om te beginnen binnen de kaders van de rechtspraak. Vrouwe *Iustitia*, gezeten naast de kapitale deugd *Gematigheid*

(*Temperantia*) is afgebeeld met onder de knop van haar zwaard een afgehakt hoofd; aan haar voeten wordt een door zwaar bewapende soldaten bewaakte troep geboeide misdadigers afgevoerd.³ De engel die boven het idyllische platteland zweeft dat de 'effecten' van het Goede Bestuur toont houdt in haar linkerhand een galg waaraan een geblinddoekte man bungelt.

Kortom, uit de fresco's van Ambrogio Lorenzetti spreken zowel zelfvertrouwen en ambitie als twijfel en bezorgdheid, want de vrede in Siena, en daarmee het 'goede', republikeinse, 'bestuur', wordt van twee zijden bedreigd: door ordinare misdaad en door politieke verdeeldheid. De Allegorie van het Goede Bestuur laat er geen twijfel over bestaan wie voor het tweede verantwoordelijk zijn. De engel boven 'De effecten van het Goede Bestuur', geheten *Securitas* ('Veiligheid'), houdt een banderol in haar hand met daarop de tekst dat zij vrede en veiligheid zal garanderen door de macht te ontnemen aan 'de schuldigen'. Hierin kun je lezen dat de schuldigen machtige personen zijn, en verder dat hun macht óók wortelt in de *contado*, zeg maar het gebied om de stad Siena heen, dus dat realisatie van 'goed bestuur' beheersing van de *contado* door de stad impliceert.

Voor wie enigszins vertrouwd is met de geschiedenis van de Noord- en Midden-Italiaanse stadstaten zal onmiddellijk

Figuur 3, Siena, Palazzo Comunale, Sala dei Nove. Ambrogio Lorenzetti, *Allegorie van het Slechte Bestuur* (1339).

duidelijk zijn waarop dit allemaal slaat.⁴ In de late middeleeuwen wordt de situatie er gekenmerkt door strijd om de macht met een sociaal-emancipatoir karakter: tot het einde van de twaalfde eeuw werd het openbaar bestuur over de steden gedomineerd door de adel. In de loop van de dertiende eeuw eist de middenklasse, georganiseerd als 'de Popolo', echter een aandeel in de stadsbesturen op. Hevige confrontaties leiden ertoe dat in veel steden waaronder Florence en Siena, dat deel van de oude adel dat weigert zich neer te leggen bij de gewijzigde machtsverhoudingen wordt uitgesloten van de belangrijkste openbare bestuursfuncties en wordt bedreigd met zware sancties (dood, confiscatie goederen, verbanning) als zij geweld tegen popolani blijft gebruiken. De adellijke families die op zo'n blacklist kwamen te staan noemde men de *magnati*.⁵

Om de zaak nog ingewikkelder te maken, werd het conflict tussen popolani en magnati doorkruist door een andere fundamentele tegenstelling, die tussen Welfen-Ghibellijnen. De laatsten waren in principe voor een grotere rol van de Duitse koning of keizer in Italië, de Welfen waren daartegen en steunden meer de paus en de koningen van Zuid-Italië uit het Franse Huis van Anjou. In Siena, dat sedert 1271 een overwegend Welfisch bestuur had, waren de meeste magnati ghibellijns, maar dat was geen wet van Meden en Perzen; de tegenstelling tussen Welfen en Ghibellijnen viel niet per se samen met die tussen popolani en magnati.⁶ Eerder was het zo dat in elke stad een specifieke 'mix' ontstond onder invloed van lokale facties, die werden gevormd rond machtige families die onderlinge allianties sloten rond bepaalde issues met een deels lokaal, deels bovenlokaal karakter.

Dit is de gecompliceerde sociale werkelijkheid achter Lorenzetti's fresco's, waarnaar, heel wijselijk, niet herkenbaar wordt verwezen; evident moest het geheel iets bovenpartijdigs uitstralen, waarbij het goed is om in navolging van Boucheron op te merken dat deze 'neutrale boodschap' zich ook over de sfeer van religie uitstrekt. Er zijn vrijwel geen referenties aan Kerk en geloof in de schilderijen.

En hiermee raken we aan het thema dat ik in mijn rede aan de orde wil stellen. Wat Ambrogio Lorenzetti ons in Siena laat zien - de worsteling van een ambitieus stadsbestuur met de vestiging van soevereine macht over een eigen territoriale staat - kan model staan voor het moeizame proces van staatsvorming dat zich in de veertiende en vijftiende eeuw in uiteenlopende vormen overal in Europa aftekent. Overal gaat het om de transformatie van traditionele politieke gemeenschappen waarvan de leiders (in de middeleeuwen veelal koningen of daarmee gelijk te stellen vorsten) slechts uiterst onvolkomen macht over onderdanen uitoefenden in de 'moderne' staten die wij nu kennen. Die transformatie nam eeuwen in beslag en werd gekenmerkt door verschillende, deels competitieve processen: territorialisering, centralisatie, institutionele uniformering, bureaucratisering, deprivatisering, nationale identificatie, fiscalisering en de monopolisering van wetgeving, rechtspraak, belastingheffing en het gebruik van geweldsmiddelen.⁷ In mijn rede wil ik mij op het laatste richten, op de problemen die opkomende staten hadden met de vestiging van een geweldsmonopolie en dan in het bijzonder op de reacties hierop van de aristocratie, die immers in de toenmalige maatschappijfilosofie primair een klasse was van strijders met een zeker recht op het gebruik van wapens.⁸ Slaagde de staat-in-wording erin deze klasse haar *raison d'être* te ontnemen? In mijn zoektocht naar een antwoord heb ik mij beperkt tot twee sterk verschillende typen politieke gemeenschappen: de Toscaanse stadstaat en het koninkrijk Engeland.

Keren we daarom om te beginnen terug naar Siena. Een permanente zorg van het communale bestuur was de consolidatie van het grondgebied van de stadstaat - het territorium van de contado, dat in oppervlakte iets groter was dan het graafschap Holland.⁹ De hele veertiende eeuw door werkte Siena aan de stelselmatige uitbreiding van zijn heerschappij over zo'n 300 gemeenten in de contado, meest kleine agrarische nederzettingen maar ook stadjes van behoorlijke omvang zoals Grosseto en Massa Marittima. Daartoe werden alle denkbare middelen ingezet: militair

geweld, onderhandeling, kooppenningen. Uiteraard was dat volgens de bestuurders van de comune uiteindelijk allemaal in het voordeel van degenen die zich, vrijwillig of niet, aan zijn gezag onderwierpen, maar het gaf de republiek ook armslag, want de ongeveer 100.000 inwoners van de contado in Lorenzetti's tijd, twee keer zoveel als de bevolking van de stad Siena toen telde, vergrootten zowel de belastinginkomsten als het aantal dienstplichtigen substantieel - de militaire slagkracht van de republiek was dan ook niet gering; Siena, kon, indien nodig, tussen de tien- en vijftienduizend man op de been brengen.

Om *law and order* in stad en contado beter te verzekeren werd een lawine van wetten aangenomen die de misdaad moesten terugdringen, vooral dan door efficiëntere berechting en hardere bestraffing van misdadigers. Siena liep echter ook voorop in het opzetten van een politieapparaat, dat uit verschillende corpsen was opgebouwd die elk onder het gezag van een andere stedelijke autoriteit kwamen te staan. Naar een schatting van de Amerikaanse Siena-specialist William Bowski telde de stad Siena in 1335 op elke 145 inwoners (vrouwen, kinderen en geestelijken meegerekend) één politiemann, een ratio waarvan rechts Nederland alleen maar kan dromen maar dat in grote steden in de late middeleeuwen niet ongebruikelijk was; Siena's machtige buurman Florence, bijvoorbeeld, breidde zijn politiemacht in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw eveneens sterk uit, namelijk van één politiemann op ca 2000 inwoners rond 1300 naar één op 150 rond 1450.¹⁰ Naast deze professionele politiemacht had Siena ook nog een nachtwacht - elke maand moesten 120 burgers zich beschikbaar houden voor nachtelijke straatpatrouilles, terwijl telkens twee van hen werden aangewezen als *paciarrii* of vredeleggers: deed zich ergens een ruzie voor waarbij bloed vloeide, dan waren zij bevoegd om een bindende 'vrede' op te leggen teneinde te voorkomen dat het conflict zou escaleren tot een vete.

Rechtbanken in Siena hadden trouwens steeds minder begrip voor vendetta's; het strafproces was steeds meer gericht op

persoonlijke bestraffing van de daders, niet op het herstel van de vrede tussen de families van daders en slachtoffers. Daartoe ging men bij de berechting van misdrijven bij voorkeur werken met inquisitoire procedures, kort gezegd, met vervolging door publieke gerechtsofficieren op basis van getuigenverklaringen, eventueel ondersteund door pijnlijke ondervraging van verdachten. De plicht tot accusatie werd vervangen door aangifte, die burgers desgewenst anoniem mochten doen via het deponeren van briefjes in daarvoor speciaal opgehangen brievenbussen of *tamburri*. Gewelddismisdrijven en vermogensdelicten, gepleegd in de contado, mochten in principe nog uitsluitend voor de hoge gerechtelijke instanties in Siena worden afgehandeld. Pretenties van de bisschop van Siena dat hij bepaalde misdrijven mocht berechten, werden steevast afgewezen.¹¹

De forse uitbreiding van het bestuurlijke en justitiële apparaat waarmee de Siense machtsexpansie gepaard ging, vroeg om controle en die kwam er ook in de vorm van het zogenaamde syndicaat, een permanente juridische afdeling die toezicht hield op de uitoefening van hoge publieke ambten. Trad een hoge functionaris af, dan werd zijn ambtsoptreden onmiddellijk 'gekeurd' - was er iets niet in orde, volgden sancties (zoals het niet uitbetalen van salaris) of eventueel zelfs gerechtelijke vervolging.¹²

Overzien we dit alles, dan kan toch een indrukwekkend pakket prestaties op het conto van het Buon Governo - het Goede Bestuur - worden bijgeschreven, temeer daar het beeld dat we van Siena hebben grosso modo wordt onderschreven door specialisten voor Siena's grote broer en rivaal Florence, dat een geheel vergelijkbare ontwikkeling doormaakte.

Maar hoe zat dat met de schaduwzijde, welke papieren had het Slechte Bestuur, het *cattivo* of *malgoverno* in het Italiaans?¹³ Die waren niet minder imposant, zo blijkt alleen al uit de lectuur van de twee Siense kronieken die uit de veertiende eeuw zijn overgeleverd: die van Agnolo di Tura en die van Donato di Neri met de voortzetting door zijn zoon Nero.¹⁴ Hier schrikken

we toch wel even van, want er blijft weinig heel van het beeld van gedeceerde maar *over-all* vreedzame expansie. Noch in de stad noch in de contado is het lange tijd rustig. Jaar in jaar uit rukte het Siense leger uit om opstanden neer te slaan of kastelen van rebelse edelen uit te roken. Desnoods werd één van de gevreesde huurlingencompagnieën die indertijd door Noord-en Midden-Italië rondtrokken, ingehuurd om dat soort klussen te klaren of acties tegen naburige stadstaten - Pisa, Perugia, Florence - te ondersteunen, van wie Siena het ene jaar bondgenoot was om er het volgende jaar net zo vrolijk op voet van oorlog mee te komen. En dan waren er binnenbranden te blussen: bloedige conflicten tussen magnatifamilies, zoals in 1341, toen Lorenzetti's fresco's amper droog waren; samenzweringen van lokale magnati, die het stadsbestuur omver wilden werpen en vervangen door alleenheerschappij of complete volksopstanden, zoals die van 1355 en 1368/69, beide ontbrand toen Roomskoning Karel IV op doortocht naar Rome de stad bezocht en beide eindigend in de val van het zittende stadsbestuur.

Donato di Neri's gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen rond de jaarwisseling van 1368-1369 is niet alleen een spannend verhaal, ze legt tevens genadeloos bloot wat er allemaal schortte aan het bestuur van Toscaanse stadstaten als Siena.¹⁵ Binnen de stad hadden zich twee facties gevormd - de Canischi en de Graselli - waarover het veertienkoppige stadsbestuur zich gelijkelijk had verdeeld. De ene factie stond in nauwe verbinding met de machtige familie van de Tolomei, de andere met die van de Salimbeni, die de kern van de Siense magnati vormden. De spanningen tussen beide facties werden vervolgens *getriggered* tijdens de tweede tocht van keizer Karel IV naar Italië in het voorjaar van 1368, waardoor de oude tegenstelling Welfen-Ghibellijnen nieuw leven werd ingeblazen. Toen keizer Karel vervolgens het onzalige besluit nam om de kerstdagen van 1368 in Siena door te brengen, waren de rapen gaar. De komst van de keizer leidde eerst tot rellen en ongeregelheden die vervolgens escaleerden tot een complete veldslag op het Campo di Siena, het wereldberoemde centrale stad plein. Bij de gevechten

waren duizenden inwoners en Duitse soldaten betrokken; tientallen mannen lieten het leven en een huilende keizer moest in allerijl worden afgevoerd. Chaos en geweld heersten in stad en contado, en dat zou bijna drie jaar zo blijven. De hele episode leidde namelijk tot de val van het stadsbestuur en tot pogingen van de Salimbeni om naar de macht te grijpen. Pas na de verbanning van de Salimbeni kon in 1371 een nieuw stadsbestuur worden geïnstalleerd, dat echter nog jarenlang werd bedreigd door de Salimbeni, die zich hadden verschanst op hun kastelen en uitgestrekte goederen in de contado.¹⁶

De incorporatie van de honderden nederzettingen van de contado in de 'territoriale staat Siena' was überhaupt een moeizaam proces dat verschillende eeuwen heeft geduurd en dat naast snelle successen ook vele tegen- en terugslagen kende. Hoe dat proces door de inwoners van de contado - de *contadini* - werd ervaren, is voor Florence beter bestudeerd dan voor Siena. Opname in de Florentijnse staat betekende méér dan alleen de invoering van of aanpassing aan Florentijnse instellingen. Er zat ook een politiek-sociale kant aan in die zin dat de komst van bestuurders en ambtenaren uit Florence vroeg of laat tot assimilatie met plaatselijke elites leidde. Of dat van harte ging en meteen beklifde hing sterk af van de samenstelling en vooral ook eensgezindheid binnen die lokale bovenlaag.

In San Miniato al Tedesco bleef het na de verovering door Florence in 1369/70 nog decennialang onrustig omdat de lokale magnatifamilies niet effectief waren uitgeschakeld. Opstand volgde na opstand; de laatste vond plaats in 1432, typisch weer ten tijde van de komst van een keizer naar Italië, dit keer Sigismund.¹⁷ In Colle Valdelsa, daarentegen, werden de magnati-families onmiddellijk na de Florentijnse machtsovername in 1349 politiek en bestuurlijk buiten spel gezet, wat voor sommige - niet alle - de definitieve teloorgang inluide. Tegelijkertijd ziet men er een nieuw aristocratiseringsproces op gang komen rond de nieuwe families die de dienst uitmaakten in het stadsbestuur onder Florentijns gezag. De rijkste van hen beleggen hun geld

vooral in grond en gaan zich titels aanmeten als ‘nobilis vir’ of ‘spectabilis vir’. Ook slagen zij erin om zich te verbinden met de Florentijnse elite en op die manier hun sociale netwerken uit te bouwen en een bovenlokaal bereik te geven.¹⁸ Hetzelfde zien we gebeuren in Volterra waar de incorporatie meer dan een eeuw in beslag nam - tussen 1369 en 1472. Ook hier ging dat proces gepaard met de integratie van leidende lokale families in Florentijnse cliënteel-netwerken die zich via Florentijnse gezagsdragers en ambtenaren maar zelfs ook via incidentele bezoeken van leden van de Medici familie vertakten tot in alle uithoeken van de contado. Dit verhinderde niet dat oude tegenstellingen nu en dan de kop opstaken en dan gemakkelijk werden aangelengd met verstrekkender, anti-Florentijnse sentimenten. Uiteindelijk is Volterra daarom ook gewoon met harde hand aan de Florentijnse macht onderworpen.¹⁹

Op een nog algemener niveau kunnen we wat in Siena voorviel als typisch beschouwen voor wat de meeste stadstaten van Noord- en Midden-Italië ergens tussen het midden van de dertiende en het einde van de veertiende eeuw overkwam. De meeste vielen vroeg of laat ten prooi aan ‘Slecht Bestuur’, niet omdat ze faalden op het gebied van simpele misdaadbestrijding - op dat terrein werd juist overal succes geboekt - maar omdat ze geen einde wisten te maken aan de interne politieke verdeeldheid die keer op keer werd aangewakkerd door bovenlokale vraagstukken; in dat opzicht hadden stadstaten toch last van hun betrekkelijk geringe omvang. Het maakte de meeste tot jager of prooi, of jager én prooi in een spel van voortdurend wisselende allianties waarvan de uitkomsten enorme repercussies konden hebben op interne lokale machtsverhoudingen.

De diepere oorzaken onder die politieke instabiliteit moeten worden gezocht in de violente transitie van de precommunale-feodale orde naar de postfeodale-communale orde. In de eerste waren adellijke families nog geheel de baas. Hun macht was zowel in stedelijke centra als daarbuiten, in kastelen op het platteland geconcentreerd; vandaaruit bestierden ze in hoge mate ‘geprivatiseerde’ lokale heerschappijen waarin

traditionele ‘publieke’ overheidsrechten gebundeld waren. Op een bovenlokaal niveau waren ze door feodo-vazallistische relaties met de regionale of zelfs rijkselite verbonden. Deze oude orde werd, zoals gezegd, in de dertiende eeuw van onderop uitgedaagd, maar wat dit tot een ingewikkelde en langdurige affaire maakte was dat dat gebeurde vanuit heel verschillend gevormde associatiekernen: de wijkmilities, die de basis vormden onder de politieke emancipatie van de Popolo, de *Parte Guelfa* (Welfische Partij) en de ambachtsgilden in steden waar nijverheid enige importantie had. Met andere woorden: het spel om de macht in de stadstaten werd gespeeld vanuit heel verschillend gestructureerde *communia* of deelgemeenschappen die elkaar maar ten dele overlaptten en die met elkaar concurreerden om zeggenschap in de nieuwe stadsbesturen. Dat spel was tevens de aanzet tot de vorming van nieuwe elites, allianties van deels oude, deels nieuwe families, die alle hun aandeel opeisten in de ‘koek’ van openbare bestuursambten en de daarmee verbonden nieuwe, publieke, machtsposities. Tegelijkertijd was nog lang niet afgerekend met de macht van de oude adel. Voor zover daarvoor geen plaats in de nieuwe orde werd ingeruimd, beschikte zij vaak nog over ruim voldoende potentie om die van buitenaf te bevechten. Menige stadstaat met een republikeinse constitutie is zo vroeg of laat toch een vorstendom geworden - of nauwkeuriger een *signoria*, een alleenheerschappij van een despotische heer, en dat was meestal een machtige edelman uit de regio, bij voorkeur een die ook militair zijn mannetje stond en dat ook als condottiere had bewezen.²⁰ Men zou het ook kunnen zien als een verlate triomf van de magnati-klasse.

Volgens de Britse historicus Philip Jones, op wiens monumentale studie over de Italiaanse stadstaat uit 1997 ik mij sterk heb gebaseerd, was hier geen sprake van een exclusief Italiaans fenomeen. Ook buiten Italië leidde de moeizame geboorte van de vroegmoderne staat tot politieke instabiliteit, tot *malgoverno*, zelfs tot complete ‘constitutionele crises’.²¹ Alleen, waar die in Italië door de bijzondere politieke evolutie van de stadstaat een ‘endemisch’ karakter hadden, waren ze in

de vorstendommen benoorden de Alpen slechts 'episodisch'.²² Laten we één van die noordelijke koninkrijken eens nader bekijken, en wel Engeland, dat in handboeken bekend staat als misschien wel het krachtigste vorstendom van middeleeuws Europa.

Ongeveer in dezelfde tijd waarin Ambrogio Lorenzetti de laatste hand legde aan de fresco's in de Sala dei Nove in Siena, werd in Midden-Engeland een ander meesterstuk van onschatbare waarde voltooid: het *Luttrell psalter*. De opdrachtgever was een rijke grootgrondbezitter uit de buurt van Nottingham, sir Geoffrey Luttrell (1276-1345). Sir Geoffrey liet zijn nieuwe psalmenboek verluchten met een groot aantal miniaturen. De meeste tonen scènes uit het landleven en het agrarische bedrijf, maar op een paar staat hij zelf afgebeeld, een keer als ridder te paard, een andere keer als gastheer temidden van de leden van zijn huishouden. Luttrell toont zich zo een typische exponent van de Engelse landadel, een heer die zich wil manifesteren als strijdbare bezitter van uitgestrekte landgoederen en als zorgzame 'patron' van mensen die in uiteenlopende relaties van hem afhankelijk zijn. In die zin vormen de miniaturen van het *Luttrell psalter* een representatie van 'good lordship' een term die in Engelse bronnen uit de late middeleeuwen veelvuldig voorkomt en die men zou kunnen beschouwen als een alternatief dat werd aangeboden voor wat eveneens in eigentijdse termen werd

Figuur 4, Good Lordship: *Luttrell Psalter* (British Library, Add. MS 42130)(ca. 1340), Sir Geoffrey Luttrell aan tafel.

aangeduid als 'lack of governance', 'ontbreken van (deugdelijk) overheidsbestuur' - het Engelse equivalent, zou men kunnen zeggen, van het Italiaanse malgoverno.²³

'Good lordship' was overigens een keurmerk dat door een heer moest worden verdiend op verschillende fora, variërend van huishouden, landgoed, militair bondgenootschap, rechtbank, arbitragecommissies, huwelijksmarkt of niet te vergeten, aan het hof.²⁴ Slaagde een heer niet voor het examen van 'good lordship', dat wil zeggen, behartigde hij de belangen van zijn mensen onvoldoende, en kreeg hij zo de naam een slechte heer te zijn, dan kon dat heel vervelende consequenties hebben. De hertog van Buckingham uit het begin van de zestiende eeuw, die een kwalijke reputatie als heer had, waagde zich naar verluidt uitsluitend met een escorte van drie- tot vierhonderd gewapende ruiters in zijn eigen, uitgestrekte bezittingen in de Welsh Marches.²⁵

Dat men zich in Engeland regelmatig beklaagde over 'lack of governance', mag op het eerste oog nogal merkwaardig lijken. In Engeland bestond namelijk al lang vóór de Normandische verovering een krachtig en relatief sterk gecentraliseerd koninklijk gezag, dat in de twaalfde en dertiende eeuw verder is uitgebouwd onder Hendrik I en de koningen uit het Huis Plantagenet. Dat gezag rustte op vier pijlers: de common law, het recht dat volgens uniforme procedures door de koning werd verschaft aan al zijn vrije onderdanen; koninklijke wetgeving; het ambt van sheriff, een door de koning zelf benoemde ambtenaar die namens de koning optrad in zijn district (shire of county); en ten slotte het Parlement, het brede medezeggenschapsorgaan op het terrein van rechtspraak, wetgeving en belastingheffing dat in de veertiende eeuw zijn definitieve vorm kreeg.

Op perkament zag dat er allemaal prachtig uit, maar gaf krachtig uitgebouwd koninklijk gezag nu ook garantie voor 'goed bestuur'? Daarover verschillen historici sterk van mening en dat meningsverschil heeft zich de laatste halve eeuw toegespitst op de begrippen *bastard feudalism*, *affinity*

en *service*. Hier is een korte toelichting op zijn plaats.²⁶ Het eerste begrip, ‘bastard feudalism’, draait om een wezenlijke verandering in de wijze waarop de Engelse koning zijn leger mobiliseerde. Willem de Veroveraar had zich na 1066 verzekerd van de permanente beschikbaarheid van een omvangrijk ridderleger door het grootste deel van Engeland in leen uit te geven aan ongeveer 300 kroonvazallen (*tenants-in-chief*) die in ruil voor de belening met omvangrijke landgoederen verplicht waren om pro rata van hun grootgrondbezit met een nauwkeurig omschreven aantal zwaarbewapende ruiters op te komen voor de krijg.²⁷ Om allerlei redenen liep dat systeem al snel spaak en vanaf het einde van de dertiende eeuw gingen de koningen geleidelijk over op een andere praktijk: ze contracteerden uit de hoge aristocratie bekwame strijders die met een in het contract gestipuleerd aantal mannen op moesten komen in geval van een oorlog. Dit was wezenlijk anders dan het klassieke feodale arrangement uit de tijd van de Veroveraar. Militaire dienst werd nu geleverd tegen betaling in geld en was gebaseerd op een schriftelijke overeenkomst met een beperkt aantal personen waarin allerlei bijzonderheden precies konden worden geregeld. Volgens liberale historici uit de negentiende eeuw creëerde dit nieuwe systeem - aangeduid als ‘bastard feudalism’ - perfide prikkels omdat hoge aristocraten langs deze weg als het ware met ‘staatsmiddelen’ privélegertjes konden formeren die ze buiten oorlogstijd voor eigen doeleinden konden inzetten, zelfs tégen de koning zelf. Tegen deze visie formuleerde Bruce McFarlane in de jaren ’40 van de vorige eeuw een invloedrijke kritiek. Kern was dat wat aristocraten deden op zichzelf niets ondermijnends, en in elk geval niets onwettigs, had; ‘bastard feudalism’ bood slechts een praktisch antwoord op het probleem hoe de ‘staat’ (het koninkrijk Engeland) over een leger kon beschikken. Dat af en toe misbruik werd gemaakt, lag niet aan het systeem. Sterke koningen, zoals Hendrik V, wisten dat te verhinderen, zwakke koningen, zoals Hendrik VI, niet.

McFarlane’s werk bleek al gauw een paradigmatisch karakter te krijgen en het heeft tot het einde van de jaren ’80 van de vorige eeuw geduurd voordat zijn opvattingen serieus ter discussie

werden gesteld. De ‘opstand’ tegen McFarlane werd geleid door Peter Coss, een student van de bekende neo-Marxistische mediëvist Rodney Hilton. Coss meende dat voor een goed begrip van de rol van de aristocratie in de Engelse samenleving het verschijnsel *bastard feudalism* beter kon worden verbreed tot de begrippen ‘service’ en ‘affinity’ die het mogelijk maken om ook allerlei niet-militaire facetten bij de studie van de ingewikkelde relatie tussen aristocratie en koning (of staat, zo men wil) te betrekken. ‘Affinity’ (affiniteit) is de vertaling van het Latijnse woord *affinitas* dat letterlijk aanverwantschap of verzwagering betekent maar waarmee al in de twaalfde eeuw ook niet-familie relaties werden aangeduid. De ‘sum total of a lord’s followers’, zo luidt de meest simpele definitie die aan ‘affinity’ is gegeven.²⁸ De betekenis van ‘service’, dienst, lijkt voor zichzelf te spreken, maar is bij nadere beschouwing niet onproblematisch, omdat ‘service’ voor aristocraten twee totaal verschillende connotaties had: enerzijds was er ‘service to the Crown’/ dienst aan de koning, een vast attribuut van de aristocratie, anderzijds was de aristocratie bij uitstek een maatschappelijke groep die ‘gediend’ werd. ‘Giving, as well as receiving, service, was part of the life style of the great’, zo formuleerde Rosemary Horrox het eens.²⁹ Een meer subtiële analyse laat *affinity/service* beginnen bij het huishouden (dat in aristocratische milieus ook altijd niet-verwant personeel omvatte) en breidt ze vervolgens uit over twee andere sferen: de landgoederen van de heer en de regio of regio’s waarin die waren geconcentreerd. Over al die sferen strekte *affinity/service* zich uit en op die manier verzekerden hoge aristocraten zich van een politiek en sociaal overwicht in bepaalde gebieden. Uiteraard was de ene ‘service’-verhouding de andere niet en moet er om te beginnen een scheiding worden aangebracht tussen huispersoneel en horige boeren of pachters aan de ene kant (die in de literatuur gewoonlijk als *servants* worden aangeduid) en mensen ‘in service’ die behoorden tot hogere klassen aan de andere kant (zij heten in de literatuur gewoonlijk *retainers*). Het blijft daarbij echter oppassen: een van de mooie uitkomsten van het onderzoek naar *service* is nu juist dat adellijke heren óók geschikt lager dienstpersoneel inzetten voor militaire dienst.

‘Service’ in deze specifieke historische context had vier kenmerken, die niet allemaal precies met elkaar zijn te rijmen. Ten eerste werd service als het ware gezien als een contraprestatie van ‘good lordship’; service was als het ware, om Horrox nogmaals te citeren, ‘its own reward’; en omgekeerd kon een ‘goede heer’ rekenen op degenen in zijn service. Het was een ‘symbiotische relatie’, die aan beide partijen evidente voordelen bood.³⁰ Desalniettemin is een tweede kenmerk van service de wezenlijke betekenis van de ‘geldnexus’: zeker op de hogere niveaus bestond ‘service’ bij de gratie van geldbetalingen, die veelal verzekerd waren met in tweevoud opgemaakte schriftelijke contracten. Dit impliceerde tevens dat service vaak niet exclusief was, zeker niet in de hogere echelons. Bekend is dat veel lage aristocraten retainercontracten afsloten met meer dan één heer; en kennelijk hadden die daar geen probleem mee. Dit gegeven staat dan weer op gespannen voet met het derde kenmerk van service, dat is zijn duidelijk affectieve kwaliteit, dat overigens voor moderne historici moeilijk is te beoordelen. Hoe moeten we bijvoorbeeld de volgende aanhef van een brief lezen die een hoge edelman, Sir John Pelham, aan het einde van de veertiende eeuw aan Henry Bolingbroke, de latere koning Hendrik IV, zond: ‘my dere lord, derest and best yloved off all erthlyche Lordes’?³¹ En ten vierde en laatste zou het onjuist zijn om te veronderstellen dat steden een soort vrijplaatsen waren waarvan de bestuurders of inwoners zich konden onttrekken aan ‘service’ of ‘affinities’. Er zijn genoeg gevallen bekend waarin hoge edelen ‘mannelijkes’ parachuteerden in de stadsbesturen in ‘hun’ regio’s of, omgekeerd, waarin stadsbesturen ‘retainers’ in dienst hadden - vaak juristen of wat we nu zouden noemen politieke lobbyisten.³²

Ook al is zo in het debat over de rol van de Engelse aristocratie in de late middeleeuwen het hoofddaccent verschoven van ‘bastard feudalism’ naar ‘service’ en ‘affinity’, in de kern blijft het draaien om de gedachte die ooit puntig is verwoord door de Amerikaanse mediëvist Fredric Cheyette, namelijk dat ‘without constraint from above the strong will do what they wish and the weak will suffer what they must’.³³ Terugvertaald

naar laatmiddeleeuws Engeland zou dat betekenen dat de Engelse aristocratie de ontluikende openbare rechtsorde stelselmatig aan zijn laars lapte.

Op de keper beschouwd bestaat deze beschuldiging uit drie punten:

- één: hoge aristocraten perverteerden koninklijke wetgeving en rechtspraak van binnenuit, via hun eigen ‘dienst aan de Kroon’;
- twee: zij ondergroeven de macht van de Kroon/koning via hun ‘private legers’;
- drie: zij vochten conflicten met ‘machtsconcurrenten’ die dezelfde strategie volgden uit buiten de rechtsorde om, al dan niet met wapengeweld.

Voordat ik nader inga op deze drie punten eerst iets over de orde van grootte waarover we hier spreken. Ik heb het steeds over (hoge) aristocratie en dat is in overeenstemming met Britse historici die, wanneer het over de ‘aristocratie’ in de veertiende en vijftiende eeuw gaat, steevast een onderscheid maken tussen *nobility* en *gentry*.³⁴ De nobility (‘adel’) was een smalle elite van 50-70 personen die - samen met een vergelijkbaar aantal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders - toegang hadden tot het House of Lords in het Parlement. In bronnen uit die tijd heetten ze *peers of magnates*. De gentry, vaak als ‘lage adel’ aangeduid in Nederlandstalige vakliteratuur, telde bij elkaar ongeveer 7000 personen als daartoe iedereen wordt gerekend die tenminste de titel ‘gentleman’ voerde. De bovenlaag bestond echter uit ongeveer 3000 personen die een eigen wapenschild voerden; ongeveer tweederde van hen voerde de titel *knight* (ridder) of *esquire* (schildknaap). Specialisten hebben nu uitgerekend dat ongeveer 20% van deze ‘wapenvoerende’ gentry als retainer onder contract stond van een magnate - 80% dus niet.³⁵ Of een hoge aristocraat met steun van een minderheid van de gentry een hele county kon beheersen, hing dus sterk af van de overige machtsverhoudingen. Een mooi voorbeeld van succes was William de la Pole, de earl, later duke van Suffolk. Hij domineerde East Anglia rond 1440 compleet.³⁶

Komen we nu bij het eerste punt. De beschuldiging dat de Engelse aristocratie de common law perverteerde, valt niet zomaar af te schrijven als een vanzelfsprekende vorm van machtsmisbruik.³⁷ Het onderliggende probleem was dat de voortvarende uitbreiding van de common law niet gelijk op is gegaan met bureaucratisering. Met andere woorden: de koning verschaftte wel recht maar leverde er onvoldoende gerechtelijke ambtenaren (professionele rechters) bij die recht moesten spreken, laat staan dat een begin werd gemaakt met zoiets als een openbaar vervolgingsbeleid. In feite betekende dit dat het gedecentraliseerde deel van de koninklijke rechtspraak - het deel dat haar beslag kreeg in de shire courts/ gerechtshoven van de sheriffs - in belangrijke mate werd 'gedaan' door of in opdracht van de regionale aristocratie, de gentry dus, en dat waren, oneerbiedig gezegd, 'unpaid amateurs'.³⁸ Daarnaast regende het reeds in de dertiende eeuw klachten vanwege 'conspiracy' aan hun adres. Ze zouden zich bemoeien met de rechtsgang via praktijken die we kennen onder eigenaardige namen als 'maintenance', 'champerty' en 'embracery'. In feite komt het steeds neer op interventies ten gunste van mensen die met hen of met hun 'heer' verbonden waren, en het ironische is natuurlijk dat wat voor de één laakbare samenzwering tegen de Kroon was, voor de ander een bewijs van 'good lordship' (heren die het in de rechtbank opnamen voor hun mensen waren goede heren!).³⁹

Deze 'penetratie' of 'kolonisatie' van de common law door lokale aristocraten zou na de dertiende eeuw alleen nog maar toenemen. Het is namelijk wel duidelijk dat het hele apparaat dat in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw met de uitvoering van de common law was belast tegen 1300 compleet was vastgelopen. De *case load* van rechters was veel te zwaar; in de rechtspraak heerste amateurisme; omkoping, malversatie, intimidatie, insubordinatie en obstructie waren aan de orde van de dag. Aanpassingen om de common law te stroomlijnen, met name de vervanging van rondreizende koninklijke rechters (*justices in eyre*) door plaatselijke rechters (*justices of the peace*) en de uitbreiding van de juryrechtspraak brachten vooralsnog op geen van deze punten verbetering.

Critici van een oudere generatie velden een ronduit vernietigend oordeel over het functioneren van het koninkrijk Engeland als 'staat' in het algemeen, en van zijn traditionele paradepaardje, de common law, in het bijzonder.⁴⁰ Richard Kaeuper sprak in 1988 over een 'crisis of order'.⁴¹ Een jaar later schetste Jack Lander in een reeks lezingen een ontluisterend beeld van de ondoelmatigheid en corruptie van het Engelse landsbestuur in de late middeleeuwen. De financiële basis van de 'staat' was uitermate zwak en gaf de Engelse monarchie naar huidige maatstaven bedroevend weinig staatkundige armslag. Zij kon zich geen staand leger, geen politie en geen omvangrijk ambtenarenapparaat permitteren - de koning van Engeland haalde aan het einde van de vijftiende eeuw 15.000 pond aan directe belasting op onder een bevolking van ruim twee miljoen inwoners en beschikte voor het landsbestuur over 1050 ambtenaren.⁴² Geen wonder dat Engeland de Honderdjarige Oorlog verloor! Ook andere gevolgen laten zich raden: grootschalige corruptie onder ambtenaren en geringe centrale controle over het door de aristocratie gedomineerde lokale bestuur. Weliswaar is door mensen als Michael Hicks en Edward Powell enig tegenwicht geboden tegen deze uiterst cynische en grimmige kijk op het disfunctioneren van de Engelse 'staat' in de late middeleeuwen, maar hun argumenten komen toch een beetje neer op de obligate waarschuwing dat we middeleeuws Engeland niet moeten leggen langs de maatstaf van de moderne tijd.⁴³

Het tweede punt, namelijk dat het koninklijke gezag regelmatig werd bedreigd door de private militaire macht van hoge aristocraten, is evenmin gemakkelijk onder het tapijt te vegen. De geschiedenis van Engeland in de veertiende en vijftiende eeuw is een aaneenschakeling van min of meer verhulde staatsgrepen en zeker als men het ellenlange, maar binnenlands overwegend rustige koningschap van Edward III (1327-1377) even buiten beschouwing zou laten, heeft laatmiddeleeuws Engeland regelmatig veel weg van een ordinaire bananenrepubliek. In minder dan twee eeuwen tijds stierven vier koningen en een kroonprins een gewelddadige dood⁴⁴, stonden sommige koningen - Richard II, Hendrik VI

- langdurig onder curatele of kregen te maken met verkapte coups. Tijdens een daarvan, de machtsgreep van de zogeheten Appellants van 1387-1388, zetten de vijf coupplagers met succes hun privélegers in tegen de heersende vorst, Richard II. Voor Richard zat er weinig anders op dan zelf mee te doen in een systeem dat hij bij wet probeerde in te dammen en onder de gentry verspreid over heel Engeland een omvangrijke 'affinity' te contracteren, die werd uitgerust met zijn persoonlijke embleem, zodat hij in heel het land van politieke steun verzekerd was.⁴⁵

Ook over het derde punt - het omzeilen van de openbare orde via private oorlogvoering - liet Michael Hicks zich enigszins badinerend uit. Juist de bekendheid van sommige conflicten, zoals die tussen de Percy's en de Neville's in het noorden van Engeland rond 1450, zou wijzen op het feit dat het om incidenten ging. Hicks gaat hier dan toch voorbij aan het hardnekkige en diepgewortelde karakter van dergelijk conflicten. Uiteraard sloegen hoge edelen elkaar niet permanent de hersens in, maar het afzien van openlijk geweld was hier bepaald niet hetzelfde als het bewaren van vrede. Men zat elkaar op alle mogelijke manieren dwars, aan het hof, in de gerechtshoven, in het Parlement. Geweld werd normaal gesproken gezien als een laatste oplossing, die pas in beeld kwam nadat andere, juridische, middelen waren uitgeput. En een 'goede heer' had de plicht zijn 'retainers' daarin te steunen: hij stond hen bij in rechtsgedingen (die men liever vermeed) of bemiddelde voor hen via buitengerechtelijke arbitrage (wat gewoonlijk de voorkeur had); een heer oefende politieke invloed of eventueel pressie voor hen uit; hielp hen met appels op de Lord Chancellor of met een petitie aan het Parlement.⁴⁶ Pas als dat allemaal niet hielp, werd soms naar de wapenen gegrepen. Precies die rijke variatie in de toepassing van pressiemiddelen maakt het lastig om aristocratisch geweld per definitie als onwettig te definiëren. De Engelse 'adelsvete' wordt zo als het ware getransformeerd van een 'criminal disruption of royal law' in 'the manifestation of an alternative legality, with its own logic of pacification'.⁴⁷

Waar het op neerkomt is dat in Engeland in de late middeleeuwen naast officiële staatsinstellingen (rechtbanken, kroondomeinen en dergelijke) en de gezags- en ambtsdragers die daar namens de Kroon aan verbonden waren een parallelle orde van 'affinities' ontstond die weliswaar, waar nodig, die officiële instellingen gebruikte maar die daar in andere opzichten totaal los van stond. Via die affinities konden machtsverschuivingen aan de top - met name in de gunstenverdeling aan het hof - direct repercussies op lokaal niveau hebben, en vice versa: versterking of verzwakking van lokale of regionale machtsposities konden doorwerken in relatieve invloed aan de top. Op elk niveau viel te winnen of te verliezen. Overigens is het belangrijk om hier steeds het hulpwerkwoord 'kunnen' te gebruiken, want ik zei eerder al dat 'service' in de late middeleeuwen niet exclusief was en dat lang niet elk lid van de gentry onder contract stond bij een edelman. Nemen we bovendien in aanmerking dat aanzienlijke en vermogende leden van de gentry zelf ook vaak 'retainers' onder contract hadden⁴⁸, dan zal wel duidelijk zijn dat het verkrijgen van lokaal overwicht, het domineren van een lokale bestuurlijke elite, een uiterst ingewikkeld spel was waarin de belangen van de 'staat' slechts één van de factoren waren die ertoe deden.

Ik kom tot een conclusie, geachte toehoorders. Volgens velen - onder wie ik zelf - worden de late middeleeuwen gekenmerkt door de 'consolidatie van staten', een proces dat men kan zien als een serie 'krachtmetingen tussen veel tegenstrijdige ambities, belangen en weerstanden'.⁴⁹ Het voorlopige eindproduct, de situatie rond 1500, vertoont, ingetekend op een kaart, een verbijsterende staatkundige diversiteit. Volgens mijn ambtsvoorganger Wim Blockmans was deze diversiteit voor een belangrijk deel gegenereerd door grote verschillen in urbanisatie.⁵⁰ Maar tegelijkertijd blijkt, achteraf gezien, de stad als basis voor de staat een betrekkelijk kansloos model voor staatkundige ontwikkeling te zijn geweest. Vanaf de laatmiddeleeuwse periode van demografische en economische contractie was de toekomst aan de monarchie. Weliswaar bleef stedelijk kapitaal van fundamenteel belang voor de politieke en

militaire ontplooiing van monarchale vorstendommen maar voor de stadstaat was er, uitzonderingen daargelaten, weinig toekomst. Steden slaagden er eenvoudig niet (meer) in om de geweldsmiddelen te concentreren die vereist waren om in de staatkundige competitie niet vroeg of laat ten onder te gaan.⁵¹

In mijn rede heb ik gekozen voor een andere invalshoek, niet die van de niets ontziende opmars van de - monarchale - staat maar die van zijn even meedogenloze falen; en niet de halfslachtige verbinding tussen vorsten en steden stond voorop maar de obstructieve rol van de maatschappelijke klasse die in sommige gezaghebbende analyses van het Europese staatsvormingsproces veel te vroeg afgeschreven wordt: de adel of aristocratie.⁵² Anders geformuleerd: mijn betoog was niet in het teken van de toekomst gezet, van wat er omstreeks 1500 stond te gebeuren met die baaierd van Europese staten en staatjes. Ik koos, integendeel, bewust voor de erfenis van het verleden, voor de spanning die in de eeuwen na het jaar 1000 overal in Europa was opgebouwd tussen oppressieve, eigenmachtige lokale heerschappij en ontluikende 'openbare orde'. In een meesterlijke studie van dit proces - feitelijk de samenvatting van een levenswerk - verklaarde Thomas Bisson recentelijk het hardnekkige voortbestaan van het eerste fenomeen tot de kern van een politieke crisis die in de twaalfde eeuw, vaak gezien als het 'hoogtepunt' van de middeleeuwen, haar dieptepunt bereikte. Bissons suggestie dat het daarna allemaal beter werd en dat de krachten van de publieke orde, de staat, nu definitief aan de winnende hand waren, zou ik sterk willen nuanceren. Veel langer dan 'centraalmediëvisten' als Bisson of 'vroegmodernisten' als Tilly willen doen geloven bleef de geleidelijke uitbouw van de publieke orde in enig staatsverband geplaagd door de 'tiresome persistence of abrasive modes of [aristocratic] power'.⁵³

Om te kunnen accentueren dat de aristocratische weerstand tegen de opmars van de staat uiteenlopende vormen heeft aangenomen, koos ik in mijn beschouwing voor twee totaal verschillende staatkundige theaters: de Toscaanse stadstaat en het koninkrijk Engeland.

In Toscane droeg de oude adel door zijn gewelddadige verzet vooral bij aan het *malgoverno*, het wanbestuur waardoor de stadstaten van Noord- en Midden-Italië regelmatig geteisterd werden. In Engeland probeerde de aristocratie in de vorm van 'good lordship' een alternatief voor 'lack of governance' te bieden door een clientele-achtige parallelle gezagshierarchie te creëren die het mogelijk maakte om zich hetzij aan de rechtsorde te onttrekken, hetzij deze te 'koloniseren', of haar, in het uiterste geval, met geweld te ontworsten. Welk reactiepatroon ook de overhand kreeg, overal is de opmars van de moderne staat bemoeilijkt door deze weerstand van de oude heersende klasse. Hierdoor is op de grens tussen oud en nieuw, tussen private heerschappij-arrangementen en openbare rechtsorde een soort schemergebied in stand gebleven waarin oude en nieuwe machtselites naar hartelust opereerden, waarin centrale en lokale machtsposities via processen van legitimatie, onderhandeling of oorlogsgeweld werden herijkt.

Uiteraard blijft het zaak om de geschiedenis van dit interessante schemergebied goed te contextualiseren. De veertiende en vijftiende eeuw waren de tijd van de grote pestepidemieën en de Honderdjarige Oorlog met zijn internationale uitstraling, twee dramatische feiten die van grote invloed zijn geweest op economie en samenleving. Door de langdurige demografische depressie was land goedkoop en arbeid duur. Deze situatie vergde van de aristocratie radicale aanpassingen in levenswijze en consumptiepatroon, die kennelijk ook hebben geleid tot een zekere economisering of verzakelijking van loyaliteit: niet langer ging men banden aan die onvoorwaardelijk, exclusief en militant waren maar eerder contractuele dienstbetrekkingen, die zeker niet geheel vrijblijvend waren maar wel onderworpen aan onderhandeling en politieke en financiële afweging.

Meneer de rector, ik dank het College van Bestuur van de Universiteit Leiden dat het mij op deze prestigieuze leerstoel heeft willen benoemen. De enige zekerheid die ik u in ruil kan bieden is die van mijn onverminderde fascinatie voor middeleeuwse geschiedenis; met mij heeft u een echte vakfreak

in huis gehaald, want ik kan nog steeds van weinig andere zaken gelukkiger worden dan van lezen en schrijven over de middeleeuwen.

Een speciaal woord van dank komt verder om te beginnen toe aan Wim Blockmans, Luuk de Ligt en Robert Stein, die zich, elk op eigen wijze, bijzonder hebben ingespannen voor mijn benoeming in Leiden. Ik ben hen daarvoor zeer erkentelijk en ga mijn uiterste best doen om er iets van te maken, in het volle besef dat het onmogelijk is om Wim te evenaren. Dat ga ik dan ook niet proberen; ik ga het op mijn eigen manier doen, met mijn eigen wetenschappelijke ambities, die zich ook blijven uitstrekken over projecten die ik in Amsterdam ben begonnen maar niet heb afgemaakt; zo gaat dat in het leven.

Wim, jij hebt tijdens je ambtsperiode een formidabel team van medewerkers op de rails gezet, een geoliede onderwijs- en publicatiemachine van internationale allure, waar men in Leiden trots op mag zijn en waar ik als jouw opvolger alleen maar profijt van kan hebben. Uiteraard ben je nog niet weg en ik hoop de komende jaren en nog lang daarna te mogen blijven profiteren van je ongelofelijke eruditie, je bourgondische geest en ook af en toe van je uitgestrekte netwerk, want in vijftiende-eeuwse termen ben jij toch meer de lord en ik de retainer.

Het spijt mij dat mijn eigen leermeester, Huub Jansen, hier vandaag niet is. Ik had hem graag nog eens verzekerd dat, op welk terrein van de middeleeuwse geschiedenis ik mij ook begeef, ik dat altijd in zijn geest zal blijven doen. Veel dank komt toe aan zijn weduwe, Thera Jansen, niet alleen omdat zij mij Huubs toga spontaan aanbood direct nadat bekend was dat ik in Leiden zou worden benoemd, maar ook omdat zij die liefdevol op mijn lengte heeft gemaakt, want, ja, deze ga ik inkoppen, Huub was toch een maatje groter dan ik.

Ten slotte noem ik de mensen die mij lief zijn, eerst en vooral mijn ouders, die zeven jaar na mijn eerste oratie, ook bij nummer twee in goede gezondheid aanwezig zijn, en vervolgens mijn zusjes en vrienden. Jullie zijn allemaal belangrijk voor mij en voor de manier waarop ik in het leven sta, hoewel ik mijn uiterste best doe om jullie dat zo weinig mogelijk te laten merken. Dat ik desalniettemin niet het bestaan leid van een enge middeleeuwse kluzenaar dank ik aan mijn kinderen en oogappels *forever*, Tess en Mats, en intussen ook wel een beetje aan de godin van de jacht.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Patrick Boucheron, "Tournez les yeux pour admirer, vous qui exercez le pouvoir, celle qui est peinte ici". La fresque du Bon Gouvernement d'Ambrogio Lorenzetti', *Annales-Histoire, Sciences Sociales* 60 (2005) 1137-1199. De fresco's van Lorenzetti bedekken drie wanden van de Sala dei Nove: op de west-zuidelijke wand is 'De allegorie van het Goede Bestuur' aangebracht, op de zuid-oostelijke wand 'De effecten van het Goede Bestuur', en op de oost-noordelijke wand 'De allegorie van het Slechte Bestuur' mét 'de effecten' daarvan.
- 2 Naar de meer recente heersende opvatting zijn beide verwerkt. Cf. Bernadette Paton, *Preaching friars and the civic ethos: Siena, 1380-1480* (Londen 1992) 119, volgens wie Lorenzetti's fresco's een 'blending of classical republican idealism, Thomist concepts of the virtuous state, and local legends relating to the city's political and spiritual history' verraden.
- 3 Een tweede verschijningsvorm van Vrouwe Iustitia, in dit geval als verstrekster van de 'toedelende en verdelende Rechtvaardigheid' (Lat. *iustitia commutativa et distributiva*, een begrippenpaar ontleend aan boek V van Aristoteles' *Ethica Nicomachaea*), respectievelijk gericht op vergelding en bestraffing, en op een rechtvaardige (niet noodzakelijk 'gelijke!') verdeling van goederen en verdiensten, is op het fresco van 'De allegorie van het Goede Bestuur' verbeeld als een vrouw die ter linkerzijde van de hoofdgroep is gezeten. Zij houdt de handen aan de schalen van een balans die achter haar wordt opgehouden door de allegorie van Sapientia, de Wijsheid. Cf. Jan van Herwaarden, *Beeld en verbeelding, oftewel de Pileus Erasmi* (Hilversum 1994) [uitgebreide tekst inaugurele rede EU Rotterdam] 16-18.
- 4 Geraadpleegd zijn de volgende werken: Giovanni Tabacco, *Egemonie sociali e strutture del potere nel medioevo italiano* (Turiijn 1974); *Storia d'Italia*, eindred. Giuseppe Galasso, i.h.b. de delen IV, *Comuni e signorie: istituzioni, società e lotte per l'egemonia* (Turiijn 1981) en VII, *Comuni e signorie nell'Italia nordorientale e centrale*. 2 vols. (Turiijn, 1987); Daniel Waley, *The Italian city-republics* (Londen 1969); J.K. Hyde, *Society and politics in medieval Italy: The evolution of the civil life, 1000-1350* (Londen/Basingstoke 1973); Lauro Martines, *Power and imagination. City-states in Renaissance Italy* (New York 1979); de volgende twee delen uit de Longman History of Italy: John Larner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch 1216-1380* (Londen/New York 1980), en Denys Hay & John Law, *Italy in the Age of the Renaissance, 1380-1530* (Londen/New York 1989); en Philip Jones, *The Italian city-state: From commune to signoria* (Oxford 1997).
- 5 Men kan de magnati derhalve niet gelijkstellen met de adel. Welke families op de zwarte lijst kwamen, hing in Florence deels af van reputatie, deels van bewezen deelname aan gewelddadige veten of agressie tegenover popolani. Carol Lansing, *The Florentine magnates: lineage and faction in a medieval commune* (Princeton 1991) 207-211 (in verband met de uitvaardiging van de Ordinanze della Giustizia van 1296). Magnatistatus hoefde niet voor eeuwig te zijn; sommige families raakten van de lijst af, andere werden toegevoegd.
- 6 In Florence, bijvoorbeeld, was aan het einde van de dertiende eeuw ongeveer de helft van de magnatifamilies Welfisch, de andere helft Ghibellijns. John M. Najemy, *A history of Florence, 1200-1575* (Oxford 2006) 21.
- 7 Een van de eersten die de concepten 'competitie' en 'monopolisering' nadrukkelijk verbond met het staatsvormingsproces in Europa in de eeuwen na het jaar 1000 was Norbert Elias. Zijn beschouwing hierover, die zich geheel toespitste op een vergelijking tussen Frankrijk en het Duitse Rijk, is te vinden in Band II van *Über den Prozess der Zivilisation* (oorspr. Bazel 1939). Ik gebruikte de herziene uitgave van de éénbandige Engelse vertaling uit 1994: Norbert Elias, *The civilizing process. Sociogenetic and psychogenetic investigations*. Revised edition, edited by Eric Dunning, Johan Goudsblom and Stephen Mennell (Malden MA/Oxford 2000), 257-344 ('On the sociogenesis of the state').

- 8 M.n. Howard Kaminsky, 'The noble feud in the later Middle Ages', *Past and Present* 177 (2002) 55-83. Voor de ambivalentie van de term 'feud', die zowel in restrictieve zin op bloedwraak/vendetta als in brede zin op allerlei vormen van private oorlogvoering betrekking kan hebben: aldaar, 55, noot 1.
- 9 De basisinformatie over Siena in de late Middeleeuwen is ontleend aan William M. Bowsky, *A medieval Italian commune: Siena under the Nine, 1287-1355* (Berkeley etc. 1981), en waar nodig aan het oudere Engelstalige overzicht van Ferdinand Schevill, *Siena: the story of a medieval commune* (New York 1909; reprint 1964).
- 10 Voor Siena: Bowsky, *Medieval commune*, 119-122; voor Florence Andrea Zorzi, 'The judicial system in Florence in the fourteenth and fifteenth centuries' in *Crime, society and the law in Renaissance Italy*, red. Trevor Dean & K.J.P. Lowe (Cambridge 1994) 40-58, aldaar 49. Vgl. voor de Venetiaanse politie (de *signori di notte*) heel kort: Trevor Dean, *Crime and justice in late medieval Italy* (Cambridge etc. 2007) 12. Overigens beweerde Malou Hintum in een recent artikel in De Volkskrant dat er in Groot-Bitannië per 14 inwoners één beveiligingscamera is en dat elke burger gemiddeld driehonderd keer per dag [wordt] gefilmd'. Malou Hintum, 'God, wat zijn we bang', *De Volkskrant*, zaterdag 27 december 2008, Het Betoog, p. 1.
- 11 Over rechtspraak in Siena: Bowsky, *Medieval commune*, 104-116 en 123-124. Voor Toscane in het algemeen ook Trevor Dean & Kate Lowe, 'Writing the history of crime in the Italian Renaissance' in Dean & Lowe, *Crime, society and the law*, 1-15. Over de afwijzing van de vendetta: Dean, *Crime and justice*, ch. 6.
- 12 Bowsky, *Medieval commune*, 42-45; cf voor het syndicaat in Florence: Laura Ikins Stern, *The criminal law system of medieval and Renaissance Florence* (Baltimore 1994) 137-149.
- 13 In modern Italiaans wordt het fresco van Lorenzetti gewoonlijk aangeduid als Allegoria del Cattivo Governo. Zie bv. *Il Buono e il Cattivo Governo. Rappresentazioni nelle arti dal Medioevo al Novecento*, red. G. Pavanello (Venetië 2004). Maar 'malgoverno' komt ook voor. Zie o.a. Van Herwaarden, *Beeld en verbeelding*, 16-17, die zich hier baseert op het werk van Randolph Starn uit de jaren '90 van de vorige eeuw. Philip Jones, *Italian city-state*, i.h.b. 530-540, gebruikt 'malgoverno' in de algemene betekenis van 'wanbestuur'. Dat is bijna vilein omdat malgoverno modern Italiaans kranten- en teevet jargon is om (vermeend) wanbeleid van Italiaanse regeringen aan de kaak te stellen. Op deze manier wordt gesuggereerd dat wanbestuur door de overheid een typisch en 'eeuwig' Italiaans probleem is.
- 14 Beide uitgegeven in de Nova Series, deel XV, van Ludovico Antonio Muratori's *Rerum Italicarum Scriptores* (RIS) (Milaan 1729).
- 15 *Annales Senenses auctore Nerio Donati filio ab anno MCCCLII usque ad annum MCCCLXXXI nunc primum editi ex manuscripto codice Senensi una cum notis Huberti Benvoglianti*, RIS XV, kol. 131-294; aldaar kol. 193-209. Vgl. Schevill, *Siena*, 218-223. Schevill onderscheidde vier opeenvolgende 'revolutions' in de stad tussen september en december 1368.
- 16 Vgl. Schevill, *Siena*, 243-244 en, ook over de mislukte poging van Catharina van Siena om in dit conflict te bemiddelen, Francis Thomas Luongo, *The saintly politics of Catherine of Siena* (Ithaca 2005) 1-7.
- 17 Francesco Salvestrini, 'San Miniato al Tedesco: the evolution of the political class' in *Florentine Tuscany: structures and practices of power*, red. William J. Connell & Andrea Zorzi (Cambridge 2000) 242-263.
- 18 Oretta Muzzi, 'The social classes of Colle Valdelsa and the formation of the dominion (fourteenth-sixteenth centuries)' in Connell & Zorzi, *Florentine Tuscany*, 264-292.
- 19 Lorenzo Fabbri, 'Patronage and its role in government: the Florentine patriciate and Volterra' in Connell & Zorzi, *Florentine Tuscany*, 225-241.
- 20 Voor een summier Engelstalig overzicht van *signorie* in veertiende eeuw: Larner, *Italy in the age of Dante*, hoofdstuk. 7; voor tweede helft van de veertiende en

- de vijftiende eeuw: Hay & Law, *Italy in the age of the Renaissance*, 212-221, 236-248, en 355, map 4.
- 21 Jones, *The Italian city-state*, 537: ‘with the slow (...) “modernization” of the state (...) all over Europe old habits persisted (...) of viewing public office not as a function but as an acquisition, a desirable even necessary asset and source of profit and influence.’
- 22 Jones, *The Italian city-state*, 543.
- 23 Rosemary Horrox, ‘Service’ in *Fifteenth-century attitudes: perceptions of society in late medieval England*, red. Rosemary Horrox (Cambridge 1994) 61-78; aldaar 66: ‘A lord who looked after his servants’ interests was, in contemporary parlance, a “good lord”’. J.R. Lander, *The limitations of English monarchy in the later Middle Ages* (Toronto etc. 1989) (The 1986 Joanne Goodman Lectures) 52: ‘People complained endlessly in parliament and out of parliament of “lack of governance”, to use the contemporary phrase. Yet in spite of their persistent wailings they were not really prepared to contemplate any extension of the central government’s supervisory powers which might threaten the freedom of action of the local establishments. (...) Local forces had perhaps become so dominant as to produce something like stalemate in government.’
- 24 Vgl. Kate Mertes, ‘Aristocracy’ in Horrox, *Fifteenth-century attitudes*, 42-60; aldaar 48: ‘The mechanisms of good lordship and faithful service were exercised through a number of avenues: fostering, household service, military alliances, political support on county commissions, intercession with other nobles or at court, introductions to other influential people, marriage arrangements, the payment of annuities.’
- 25 Lander, *The limitations of English monarchy*, 37.
- 26 Het volgende is vooral gebaseerd op Michael Hicks, *Bastard feudalism* (Londen/New York, 1995); Horrox, ‘Service’; Idem, *Richard III: a study in service* (Cambridge 1989) i.h.b. ‘Introduction’; Paul R. Hyams, *Rancor & reconciliation in medieval England* (Ithaca/Londen 2003) i.h.b. 256-263; Gerald Harriss, *Shaping the nation: England 1360-1461* (Oxford 2005) (New Oxford History of England) i.h.b. hoofdstuk 6 (‘The local polity’); David Crouch, *The birth of nobility: constructing aristocracy in England and France 900-1300* (Harlow 2005) 184-187; Peter Coss, ‘An age of deference’ in *A social history of England, 1200-1500*, red. Rosemary Horrox & W. Mark Ormrod (Cambridge 2006) 31-73; aldaar i.h.b. 43-55.
- 27 *Tenants-in-chief* behorende tot de geestelijke stand – bisschoppen, grote kloosters – hadden dezelfde verplichting als wereldlijke kroonvazallen.
- 28 Coss, ‘Age of deference’, 52-53.
- 29 Horrox, ‘Service’, 67.
- 30 Horrox, ‘Service’, 66: ‘Service was its own reward, and most people wanted to serve at least as much as lords wanted service. (...) Service was a symbiotic relationship (...)’.
- 31 Coss, ‘Age of deference’, 45.
- 32 Vgl. Hicks, *Bastard feudalism*, 80 en 135.
- 33 Fredric L. Cheyette, ‘Some reflections on violence, reconciliation, and the “Feudal Revolution”’, in: *Conflict in medieval Europe. Changing perspectives on society and culture*, red. Warren C. Brown & Piotr Górecki (Aldershot 2003) 243-264; aldaar 248.
- 34 De cijfers die verschillende auteurs geven over de omvang van de gentry rond het midden van de vijftiende eeuw wijken nogal van elkaar af. Chris Given-Wilson, *The English nobility in the late Middle Ages* (Londen 1987) 70: ‘By 1500, there were said to be 60 peers, 500 knights, 800 esquires, and 5,000 gentlemen entitled to coats of arms.’ Gerald Harriss, *Shaping the nation*, 195, spreekt voor de periode rond 1400 van ‘3,000 odd armigerous gentry’ - knights en esquires inbegrepen. S.H. Rigby, *English society in the later Middle Ages. Class, status, and gender* (Basingstoke/Londen 1995) 190, komt op basis van de registers van de inkomensbelasting van 1436 op ca. 7000, waartoe dan iedereen wordt gerekend met een belastbaar jaarinkomen van ten minste 5 pond, ‘being the lowest possible income compatible with gentle rank.’ Vgl. verder Hicks, *Bastard feudalism*, 5-12; Crouch, *Birth of nobility*,

- 182-184; en Peter Coss, *The origins of the English gentry* (Cambridge etc. 2003) 5.
- 35 Harriss, *Shaping the nation*, 195. Nigel Saul schatte op basis van gedetailleerd onderzoek in Gloucestershire, en dan nog met de nodige slagen om de arm, dat omstreeks 1400 ‘nearer two-thirds than one half of the gentry were retained.’ Nigel Saul, *Knights and esquires: the Gloucestershire gentry in the fourteenth century* (Oxford 1981) 98. Vgl. de overname van dit cijfer door R.H. Britnell, *The commercialisation of English society 1000-1500* (Cambridge 1993) 134.
- 36 Coss, ‘Age of deference’, 55.
- 37 Voor de vroegste ontwikkeling van de common law: John Hudson, *The formation of the English Common Law. Law and society in England from the Norman conquest to Magna Carta* (Londen/New York 1996).
- 38 Hicks, *Bastard feudalism*, 170. Vgl. John Bellamy, *Crime and public order in England in the later Middle Ages* (Londen/Toronto 1973) 8-9: ‘(...) unpaid assistance of gentlemen and noble amateurs.’
- 39 Hyams, *Rancor and reconciliation*, 262-263, omschrijft *maintenance* als ‘the use of one’s power and influence in support of another’s lawsuit’, *champerty* als ‘the support of a plea in return for some share of the spoils’, en *embracery* als ‘the interference with jury recruitment or function to procure a verdict favorable to one side.’
- 40 Bellamy, *Crime and public order*, i.h.b. hoofdstuk 1; Lander, *The limitations*, i.h.b. 21-30; maar ook recent: Simon Walker, ‘Order and law’ in Horrox & Ormrod, *Social history of England*, 91-112.
- 41 Richard W. Kaeuper, *War, justice, and public order: England and France in the later Middle Ages* (Oxford 1988) 170-183; aldaar 174-175: ‘This ironic turn by which the growth of royal power contributed to disorder appears to some degree in France, but much more strikingly in England.’
- 42 Lander, *The limitations*, 14, 21 en 41.
- 43 Hicks, *Bastard feudalism*, i.h.b. 164-166; Edward Powell, ‘Law and justice’ in Horrox, *Fifteenth-century attitudes*, 29-41; aldaar 34-35.
- 44 Namelijk de koningen Edward II (1307-1327), Richard II (1377-1399), Hendrik VI (1422-1461-†1471) en Richard III (1483-1485); de laatste liet zijn neefjes Edward en Richard ombrengen, van wie de eerste de wettige kroonprins was.
- 45 Over deze episode: Nigel Saul, *Richard II* (New Haven/Londen 1999) hoofdstuk 9.
- 46 Walker, ‘Order and law’, noemt vier ‘informal means (...) for settling disputes without recourse either to violence or litigation [in court]’, namelijk ‘mediation of respected individuals’, ‘communal self-regulation’, het houden van ‘lovedays’ waarop ‘representatives of the disputing parties would seek to negotiate an acceptable agreement’, en ‘submission to arbitrement and award of a third party.’ Zie over buitengerechtelijke arbitrage door hoge aristocraten: Carole Rawcliffe, ‘The great lord as peacekeeper: arbitration by English noblemen and their councils in the later Middle Ages’ in *Law and social change in British history*, red. J.A. Guy & H.G. Beale (Londen/New Jersey 1984) 34-54, en Edward Powell, ‘Settlement of disputes by arbitration in fifteenth-century England’, *Law and History Review* 2 (1984) 21-43. Powell is er minder zeker van dat procederen en arbitrage elkaar uitsloten; evenmin dat het voortdurende gebruik van arbitrage zou wijzen op ‘a virtual breakdown of the legal system’ (aldaar, 21). Hij ziet beide wegen om conflicten te beslechten eerder in elkaars verlengde liggen (aldaar, 38).
- 47 Kaminsky, ‘The noble feud’, 78.
- 48 Vgl. Hicks, *Bastard feudalism*, 174: ‘(...) aristocrats were generally both lords and retainers.’
- 49 Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2004²) 388-390.
- 50 Wim P. Blockmans, ‘Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe’ in *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800*, red. Charles Tilly & Wim P. Blockmans (Boulder etc. 1994) 218-250; b.v. aldaar 226: ‘the impact of cities on state formation had become decisive in the most urbanized areas of Europe.’

- 51 Blockmans, 'Voracious states', 241-245.
- 52 Vgl. Charles Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992* (Cambridge MA/Oxford 1992), waarin 'aristocracy' en 'nobility' slechts zijdelings ter sprake komen.
- 53 Thomas N. Bisson, *The crisis of the twelfth century: power, lordship, and the origins of European government* (Princeton 2009); citaat, p. 530.

PROF.DR. PETER HOPPENBROUWERS

Peter Hoppenbrouwers (1954) studeerde geschiedenis en Italiaans aan de Universiteit Leiden. In 1992 promoveerde hij aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen op het proefschrift *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden, ca. 1360-ca. 1515*. Van 1984 tot 1994 was hij directeur van het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut (NAHI) te Groningen, van 1994 tot 2000 universitair (hoofd)docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden, en van 2001 tot 2007 hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In februari 2008 volgde zijn benoeming tot hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich vooral op de rurale geschiedenis en de geschiedenis van etniciteit en etnische groepen in middeleeuws Europa. Momenteel geeft hij mede leiding aan twee NWO-projecten: *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland en Henegouwen, 1299-1345* (VNC) en *Twilight zone: party strife, factionalism, and feuding in the Northern Low Countries in the Late Middle Ages* (Vrije Competitie).

Bezoekadres:
Instituut voor Geschiedenis,
Huizingaggebouw,
Doelensteeg 16,
2311 VL Leiden.

Postadres:
Postbus 9515,
2300 RA Leiden.

Telefoon:
+31 (0)71 527 2707

Email:
p.c.m.hoppenbrouwers@hum.leidenuniv.nl

Universiteit Leiden